

VERGETEN BUURLAND

Moresnet, het landje dat per ongeluk ontstond

Tussen het huidige Nederland, België en Duitsland heeft een eeuw lang een piepklein, langgerekt landje gelegen: Moresnet. Philip Dröge schreef een uiterst leesbaar en geestig boek over de geschiedenis van dit wonderlijke landje, vol details en anekdotes over de grote en de kleine hoofdrolspelers. David Van Reybrouck gaat in *Zink* – het Boekenweekessay van 2016 – dieper in op het merkwaardige leven van een Moresnetse burger.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

Als kind ben ik één keer op vakantie geweest in Zuid-Limburg. Daarvan staat mij één uitstapje nog helder voor de geest: het bezoek aan het Drielandenpunt. Dat die plaats, op het hoogste punt van Nederland, nog als een dia in mijn hoofd zit, heeft alles te maken met het voor mij destijds fascinerende feit dat je vanaf die plek drie landen kon zien liggen. Wat mij niet werd verteld, misschien omdat bijna niemand het meer wist, is dat die plek ooit het *Vierlandenpunt* heette.

TAARTPUNT

Dit jaar is het tweehonderd jaar geleden dat Neutraal Moresnet per ongeluk ontstond. Tijdens het Congres van Wenen, waar voornamelijk gedanst, geflirt en gedronken werd – tussen de traag verlopende vergaderingen over de nieuwe Europese landsgrenzen door – moesten de onderhandelaars een foutje hebben gemaakt. De grens tussen Pruisen en Nederland (destijds inclusief België) werd in het verdrag in twee artikelen vastgelegd: een voor de Pruisische westgrens, een voor de Nederlandse oostgrens. De procedure was vervolgens dat twee landmeters, een Pruis en een Nederlander, naar de betreffende plaats gingen om de grens te controle-

ren en definitief op een kaart in te tekenen. Op 11 februari 1816 ging het mis, vlak onder Vaals. Beide grenzen, die logischerwijze voor Pruisen en Nederland op dezelfde plek zouden moeten liggen, bevonden zich in werkelijkheid tot wel zo'n twee kilometer van elkaar. Wat te doen met de langgerekte taartpunt die nu bij geen van beide landen hoorde?

ZINKADER

De delegaties van Pruisen en Nederland besloten hun regeringen te raadplegen, die beide even halsstarrig reageerden: geen duimbreed toegeven. Zestig vergaderingen verder was de kwestie van het niemandslandje onder Vaals nog onopgelost. De kersverse Nederlandse koning Willem I had bij lange na niet uit de onderhandelingen gesleept waarop hij zijn zinnen had gezet,

dus dat hij krampachtig vasthield aan die paar honderd hectare is nog wel verklaarbaar. Dat het grote en machtige Pruisen de hakken in het zand zette, lijkt minder logisch. Wat het bosrijke gebied bij de gemeente Moresnet voor beide landen zo waardevol maakte, was de aanwezigheid van een rijke zinkader. Plinius de Oudere maakte in zijn *Naturalis Historia* al melding van zinkhoudende stenen in de Romeinse provincie Germania. Zink was al sinds de oudheid in gebruik als huidzalf en als kleurstof voor koper om het duurzame 'geelkoper' (messing) te maken, maar kon in Europa pas in de achttiende eeuw worden gedistilleerd als bruikbaar metaal. En dan nog was dat een uiterst moeizaam en inefficiënt proces, waaraan een beetje ondernemer zijn vingers niet brandde. Er was echter rond 1800 een uitvinding gedaan die de winning en bewerking van zink een stuk gemakkelijker en goedkoper maakte. Luikenaar Jean-Jacques Daniel Dony, uitvinder, metalurg en chemicus, had in zijn achtertuin een nieuw soort oven gebouwd waarin, bij het smelten van het zinkspaat, nauwelijks meer zink verloren ging. Zo werd het produceren van zink in grote hoeveelheden mogelijk en kon het winstgevend worden.

Kaartje boven:
1. Nederland
2. België
3. Neutraal Moresnet (1816-1919)
4. Pruisen
a. De grens tussen België en Nederland vanaf 1843.
b. De weg tussen Aken en Luik.
c. De huidige grens tussen België en Duitsland (sinds 1919).
Kaart: Arjan de Weerd.

Zinkplaten bleken namelijk uitstekend toepasbaar op allerlei platen waar ijzer te snel roestte en koper te duur was. Tegen de tijd dat Nederland en Pruisen beide koppig probeerden Moresnet in hun staat op te nemen, floreerde de zinkonderneming. Willem I wilde eraan verdienen, Wilhelm van Pruisen zag de groeve als een geduchte concurrent van de eigen zinkproductie in Kattowitz, die van mindere kwaliteit was. Met Dony en zijn oven begint Philip Dröge zijn aanstekelijke verhaal over de 'vrijstaat' Neutraal Moresnet. Dony verkreeg in 1805 een concessie van Napoleon, destijds heerser over het gebied waarin Moresnet lag, om de zinkgroeve te gaan exploiteren. Hij bedankte zijn keizer door hem een zinken bad te sturen dat mee kon op veldtocht: licht en demontabel, en voorzien van een hypermodern verwarmingsstelsel aan de achterkant, waardoor het badwater niet afkoelde. Het staat nog te pronk in het *Maison de la Métallurgie* in Luik, en terecht: de kouwelijke,

dankbare Napoleon verleende Dony in 1810 het patent voor de zinkproductie met zijn nieuwe oven. Daarmee begint eigenlijk de geschiedenis van het minuscule staatje, dat zijn bestaansrecht ontleende aan de zinkgroeve bij Kelmis (een verbastering van *galmei*, de Germaanse naam voor *lapis calaminaris*, zinkspaat). Uiteindelijk werd die zo belangrijk dat de kemphanen uit 1816 er allemaal belang bij hadden dat het als apart landje bleef bestaan.

UITGESTELDE HUWELIJKEN

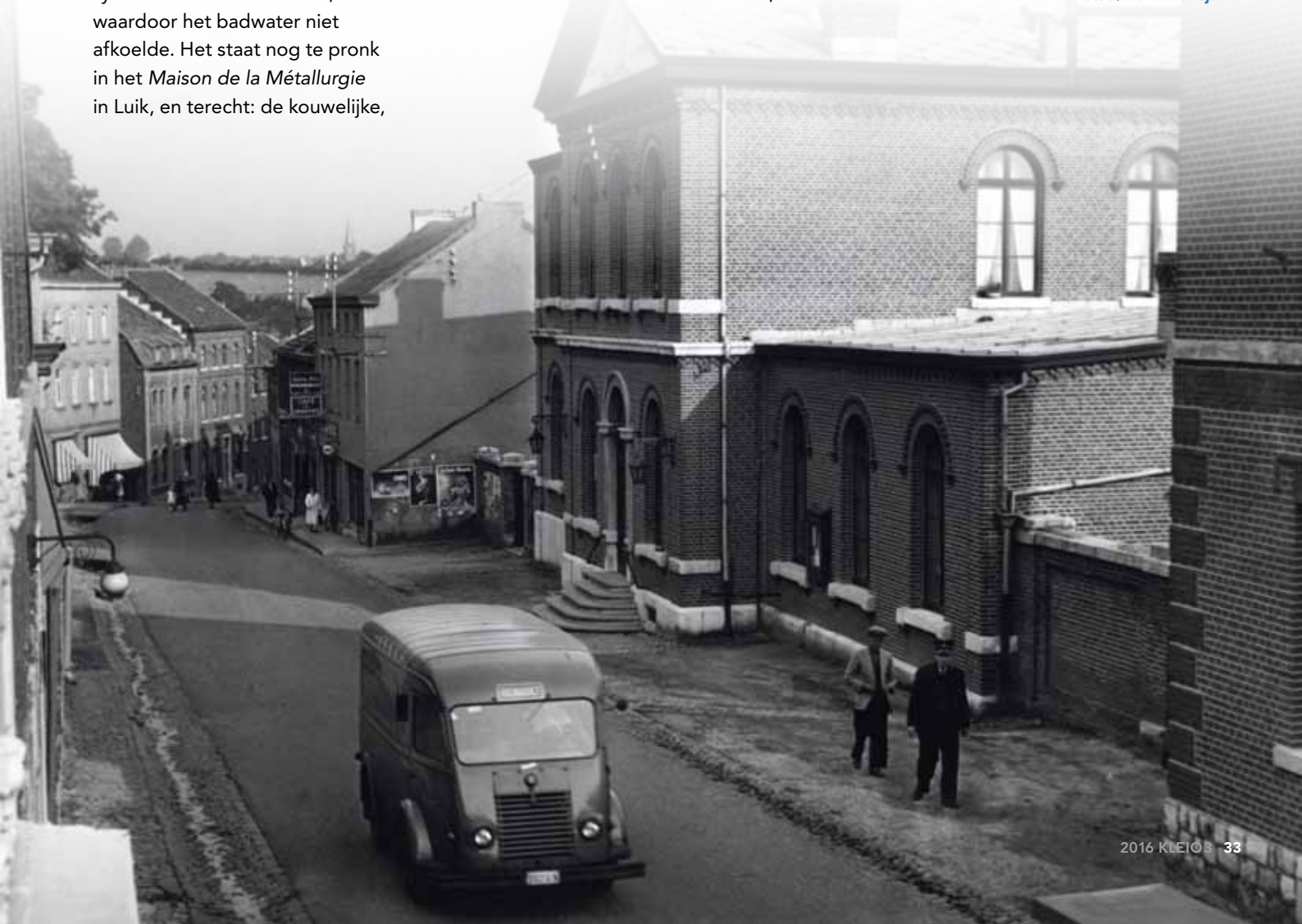
In juni 1816 werd besloten dat Nederland en Pruisen het zogenaamde Onverdeelde Gebied samen zouden besturen, tot een definitieve oplossing was gevonden. Van beide zijden werden commissarissen voor het dagelijks bestuur benoemd, die contact met elkaar onderhielden. Die vonden het al snel overzicht-

telijker om de burgemeester van Kelmis en Pruisisch Moresnet in de praktijk het gezag te geven over het gehele gebied. Het werd Neutraal Moresnet genoemd, naar een gemeente die overigens net buiten het gebied ligt, en naar een gehucht aan de Pruisische kant van het staatje (er hebben dus eigenlijk drie Moresnets bestaan). De winsten uit de

'DE UITVINDER VAN DE NIEUWE ZINKOVEN STUURDE NAPOLEON EEN ZINKEN BAD DAT MEE KON OP VELDTOCHT: LICHT EN DEMONTABEL, EN VOORZIEN VAN EEN HYPERMODERN VERWARMINGSSYSTEEM'

groeve zouden worden verdeeld. De grenzen waren kaarsrecht en liepen dwars door het bos en de bebouwing, door huiskamers zelfs en langs de weg van Luik naar Aken. In het gebied woonden op dat moment 256 mensen, van wie de nationaliteit nu ►

Straatbeeld van Kelmis, hoofdstad van voormalige staat Moresnet op 7 augustus 1955. Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Henk Blansjaar.

Rechts: Het Drielandenpunt in Vaals was vroeger een vierlandenpunt. Foto: Annemiek de Groot.
Onder: Een Ansichtkaart van het Vierlandenpunt, rond het jaar 1900.

onduidelijk was: zij en hun nakomelingen gingen de geschiedenis in als 'Neutralen'. Dat leverde nogal wat problemen op: bij gebrek aan nationaliteit bezaten de autochtonen geen paspoort en werden huwelijken soms jaren uitgesteld. Binnen een paar kilometer konden geliefden verschillende nationaliteiten (of geen nationaliteit) hebben, en dat moest eerst worden rechtgetrokken. In welk leger zouden de eventuele zoons anders moeten dienen? Moresnet zelf had geen dienstplicht, overigens ook geen invoerrechten of accijnzen en nauwelijks een belastingstelsel. Aangezien het geen staat was en aan geen staat toebehoorde, of juist aan twee staten tegelijk, waren dergelijke regelingen op de lange baan geschoven. In de loop van de tijd ging de burgemeester als staatshoofd voor het leven gelden, zetelend in een heuse hoofdstad: het zinkdorp Kelmis. De politiemacht bestond uit één veldwachter, bewapend met een knuppel.

GESTOLDE TIJD

Dan was er nog de kwestie van de wetgeving. Het bleek ondoenlijk om elke ingezetene te berechten volgens de wetten van zijn oorspronkelijke thuisland: dat leverde grote rechtsongelijkheid op binnen het minilandje. De op-

lossing werd in 1821 gevonden in de *Code Napoléon*, die tenslotte de oerwetgeving van Europa was en tot 1814 van kracht was geweest. Het was een wat gemakzuchtig besluit, dat weer heel nieuwe eigenaardigheden met zich meebracht. Voor vergrijpen die in Nederland en Pruisen inmiddels licht werden bestraft, golden in dit ouderwetse recht soms draconische straffen. Napoleons angst voor opstanden is terug te vinden in een samscholingsverbod, dat later zou worden misbruikt om in Moresnet de goklust tegen te gaan. Sommige vergrijpen werden helemaal niet bestraft, omdat ze niet in de *Code Napoléon* waren opgenomen. Wat ook niet was voorzien, was dat de wet niet kon worden aangepast door anderen dan de wetgever zelf: de in 1821 overleden Napoleon Bonaparte. Zo bleef Moresnet meer dan een eeuw lang een stukje gestolde tijd in een wereld waarin de politiek en de regelgeving rap moderniseerden. Klein en onbedoeld als het landje was, werd het in korte tijd beroemd en dichtbevolkt. Er gebeurden al snel dingen die uniek waren in deze overgereguleerde, keurig aangeharkte hoek van Europa. Het leven was in Moresnet sowieso goedkoper dan in de omliggende landen,

door de afwezigheid van invoerrechten en accijnzen. Bakkers trokken bijvoorbeeld speciaal naar Moresnet om in de behoeften van de arme zinkarbeiders te voorzien. Er waren er ook die goedkoop bakten in Moresnet en hun broden illegaal buiten het landje verkochten. Smokkelaars maakten handig gebruik van het stukje neutraal gebied op de route van Luik naar Aken: goederen die werden doorgevoerd via Nederland kwamen nooit in Aken aan, maar werden met een omweg, zonder invoerrechten, Nederland weer in gebracht. Van Pruisen naar Pruisen ging op dezelfde manier. Inwoners van Moresnet (waarvan er binnen tien jaar twee keer zoveel waren) sloegen er een slaatje uit. Kleine criminelen streken regelmatig een tijdje neer in het gebied: ze waren er, door de administratieve rompslomp die aan alle besluiten kleefde, moeilijk op te pakken en er waren geen uitleveringsverdragen met andere landen. Jongemannen besloten opmerkelijk vaak vlak voor hun 21e verjaardag in Moresnet te gaan wonen: als ze in dienst moesten, bleken ze neutraal te zijn en vrijgesteld van dienstplicht. In 1853 was het inwonertal ten opzichte

van 1816 verviëlvoudigd. Naast de smokkel en de criminaliteit werden nog het spotgoedkoop stoken en verkopen van jenever, overmatig drankgebruik (elk derde huis was een kroeg) en opvallend veel prostitutie gemeld. Rond de eeuwwisseling was het landje nog korte tijd beroemd om zijn casino's. Ernstiger was het vermoeden van kinderhandel: zwangere meisjes konden in Moresnet of in een instelling in Aken onopgemerkt hun kind baren, dat in Kelmis werd gedoopt en daar vaak werd geadopteerd. Veel van deze kinderen kwamen al jong in de zinkgroeve te werken. Onderwijs was er nauwelijks, besmettelijke ziekten tierden welig. En de bevolking bleef maar toenemen, zeker in tijden van economische recessie in de buurlanden.

Halverwege de negentiende eeuw vonden de inmiddels Belgische en Pruisische bestuurders het welletjes. Het ene na het andere plan voor de opheffing van het nepstaatje werd gelanceerd, maar ze ketsten allemaal af op de nog steeds groeiende, zeer lucratieve zinkproductie. Het bedrijf dat de groeve exploiteerde, Vieille Montagne, had nog voor zeker 25 jaar voorraad en begon ook zink uit andere landen te verwerken. De export groeide aanzienlijk. Geen van beide landen gunde de ander dat monopolie: het was in ieders belang als het neutrale Moresnet bleef bestaan.

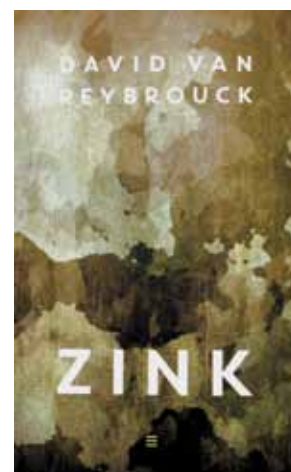
AANSLUITING BIJ BELGIË

Toch streefde vooral Pruisen met allerlei openlijke en heimelijke pesterijen actief naar het einde van de vrijstaat Moresnet. Uit een referendum onder de inwoners in 1906, de eerste keer dat zij zelf gehoord werden, bleek dat vrijwel iedereen tegen opde-

ling was en dat zeker aansluiting bij Duitsland uit den boze was. Als er ergens moest worden aangesloten, dan bij België: daar was het leven veel goedkoper. De arts Wilhelm Molly maakte er zijn levensdoel van Moresnet tot een volwaardige staat te maken: hij probeerde al eens vergeefs een eigen postzegel uit te geven, begin twintigste eeuw wilde hij het door vele nationaliteiten bevolkte landje een eigen taal geven. Moresnet moest het centrum van de kunsttaal Esperanto worden. De plannen waren in een vergevorderd stadium, er was zelfs al een volkslied in het Esperanto voor het land *Amikejo*, zoals Moresnet zou heten. Maar ook dit liep op niets uit. Wel vergaderen de esperantisten tot op de dag van vandaag in Kelmis (nu La Calamine).

Met de Eerste Wereldoorlog kwam het einde dan toch in zicht. Onder de Duitse bezetting werden alle inwoners Duitsers: Duitsland nam de Pruisische claim uit 1815 over. In het Verdrag van Versailles, dat op 10 januari 1920 in werking trad, viel het landje uiteindelijk aan België toe. De grenzen werden opgeheven en vervaagden, de inwoners werden Belgen (op een paar Nederlanders na) en Kelmis werd een normaal stadje. Rond deze tijd neemt het essay *Zink* het verhaal over. Het beschrijft het leven van Emil Rixen, geboren in 1903 in Moresnet als ongewenst kind van een ongetrouwde Pruisische moeder en daar achtergelaten. David Van Reybrouck heeft een paar van zijn kinderen geïnterviewd, naast een aantal bejaarde inwoners van het voormalige vrijstaatje. Rixen was een prachtig voorbeeld van een Moresnetse burger: ook hij ondervond het gehannes met het gebied tijdens de wereldoorlo-

gen – in zijn leven versleet hij vier nationaliteiten. Als Belgisch soldaat nam hij deel aan de bezetting van het Ruhrgebied in 1923, na de Slag bij Stalingrad werd hij, als veertigjarige huisvader, tegen wil en dank opgeroepen voor het Duitse leger. Beschuldigd van collaboratie werd hij opgepakt door de Amerikanen en zat hij vervolgens als voormalig Wehrmachtsoldaat in een krijgsgevangenenkamp in Cherbourg, voor hij weer Belg werd en zijn bakkerij kon voortzetten. Van Moresnet is vandaag de dag niet veel meer te zien. Er is een wandelroute door het bos, waar men af en toe op een van de grensstenen stuit die in de loop van de jaren zijn teruggeplaatst. Op het Drielandenpunt staat sinds kort een informatiebord over het landje. Vanaf daar is het vroegere Moresnet vrijwel niet te onderscheiden in het bos, maar de bomen in de voormalige driehoek, ooit gekapt om de smokkel tegen te gaan, schijnen van een iets andere tint groen te zijn. ■

MORESNET. OPKOMST EN ONDERGANG VAN EEN VERGETEN BUURLANDJE, *Philip Dröge* (Spectrum, Houten 2016), 272 blz., € 19,99

ZINK. BOEKENWEEKESSAY 2016, *David Van Reybrouck* (Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, Amsterdam 2016), € 2,50 (e-boek)